

УДК 614.84 (477) "18/19"

Тараненко С.П., Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МВС України



Тараненко Станіслав Петрович (1976 р.н.). Закінчив Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МВС України у 2001 р. Ад'юнкт кафедри організації служби і підготовки ЧШБ МВС України. Тема наукових досліджень: "Пожежна справа в Південній Україні у другій половині XIX – початку ХХ ст.".

## Розвиток пожежної справи в містах Південної України у пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.)

Стаття присвячена актуальній проблемі – стану пожежної безпеки міст Південної України в другій половині XIX – на початку ХХ ст. Автор досліджує динаміку залежності пожежних факторів від ефективної роботи підрозділів пожежної охорони, вплив на стан пожежної безпеки економічних, політичних, географічних і культурних умов.

*The article is devoted to the problem of Fire Safety of the south of Ukraine in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The author examines the dynamic of dependence of fire facts on the effective actions of the fire units, and the influence of the economic, political, geographical, and cultural conditions on the state of Fife Safety.*

Пожежна безпека відіграє значну роль у соціально-економічному розвитку міст України, оскільки стан пожежної безпеки та системи протипожежного захисту впливає на ефективність роботи підприємств, діяльність установ та життя і здоров'я громадян. Позитивні наслідки матиме вивчення історичного досвіду функціонування пожежних підрозділів другої половини XIX – початку ХХ століття.

Вказана проблематика ще не знайшла достатньо широкого та комплексного висвітлення в українській та зарубіжній історіографії. Останні публікації з розвитку пожежної справи в Україні майже не торкаються Півдня [1]. Отже, цілісного дослідження, присвяченого вказаній проблематиці, немає. Тому автор даної статті й ставить

завдання дослідити стан пожежної безпеки цього регіону та вплив цього чинника на соціально-економічний та політичний розвиток краю.

Стан пожежної безпеки в населених пунктах Півдня України аналізувався автором за такими показниками: кількість пожеж, їх спустошливість, розмір втрат. Для проведення даного дослідження були використані щорічні звіти губернаторів про стан пожежної безпеки, двотижневі донесення з губерній у МВС Росії про надзвичайні події та статистичні збірники МВС. Кількість пожеж у містах краю упродовж дослідженого періоду щорічно зростала. На цей показник у першу чергу впливали три чинники: кількість населення, характер його економічної діяльності та рівень противажежних знань і нави-

чок. Серед населених пунктів Південної України найбільша кількість пожеж виникала в містах Херсонської губернії (табл. 1) [2]. Так, у порівнянні з 60-ми рр. XIX ст. цей показник у містах

Херсонщини на 1909 р. зріс у 6,5 разів. Водночас за цей же період кількість пожеж збільшилася і у містах Катеринославської губернії понад 6 разів.

Таблиця 1

**Кількість пожеж у містах Південної України та загальноукраїнський показник (1895-1909 рр.)**

Губернії	1895-1899 рр.	1900-1904 рр.	1905-1909 рр.
Таврійська %	586	723	772
	8,3	6,7	8,2
Херсонська %	2953	4145	2009
	2,5	38,6	21,4
Катеринославська %	710	1016	1081
	10,0	9,4	11,5
По регіону %	4249	5884	3862
	16,8	16,4	41,1
По Україні %	7059	10751	9382
	100	100	100

Загалом пожежі у містах регіону складали за досліджуваний період у середньому 50% від загальної кількості пожеж в Україні. А в період революційних подій з 1905 р. спостерігалися негативні тенденції щодо збільшення частки пожеж у містах краю у порівнянні із загальноукраїнським показником.

Позитивні зрушения в організації пожежної справи, що відбулися на Південній Україні, зме-

ншують показник кількості пожеж у регіоні на початку ХХ ст. до 41%. У 1905-1909 рр. спостерігається незначне збільшення пожеж у сільській місцевості, що стало наслідком революційних подій в Україні та збільшення кількості підпалив [3]. Події 1905-1907 рр. більш негативно вплинули на стан пожежної безпеки сіл Південної України, ніж міст. Аналогічні процеси спостерігалися й по всій Україні (табл. 2) [4].

Таблиця 2

**Відсоток пожеж у містах і селах Південної України та загальноукраїнський показник (1895-1910 рр.)**

Роки	У містах регіону	У містах України	У селах регіону	У селах України
1895-1899	19,2	13,1	80,8	86,9
1900-1904	23,4	15,0	76,6	85,0
1905-1909	19,6	10,6	80,3	89,4
1910	7,5	10,9	92,5	89,1

Спustoшливість пожеж (середня кількість дворів, знищених вогнем під час однієї пожежі) залежала в основному від рівня скученості дворів і будівель, географічних та метеорологічних умов, ступеня використання вогнестійких матеріалів, стану протипожежних заходів захисної дії (протипожежне водопостачання, пожежне обладнання, наявність пожежної команди) тощо.

Серед губерній краю перше місце за спустошлившістю пожеж належало Херсонській та Катеринославській губерніям (табл. 3) [5]. Основні причини такої ситуації полягали в тому, що більша частина споруд цих губерній залишалися глинохмизовими, вкритими соломою. Та їх кількісний склад професійних та добровільних пожежних формувань у регіоні не відповідав необхідним потребам.

**Таблиця 3**

**Спustoшливість пожеж у губерніях Південної України  
та загальноукраїнський показник (1895-1909 рр.)**

Губернії	1895-1899 рр.	1900-1904 рр.	1905-1909 рр.
Херсонська	2,2	1,8	1,6
Таврійська	0,9	1,0	0,9
Катеринославська	1,3	1,2	1,2
По регіону	1,47	1,33	1,23
По Україні	1,8	1,9	1,7

Розглядаючи спустошливий характер пожеж в 60-х рр. XIX ст., можна побачити більш різкі грани не лише між окремими губерніями в цілому України, але й між губерніями досліджуваного регіону. На початку 60-х рр. XIX ст. серед

населених пунктів Південної України найгірша ситуація із спустошливістю пожеж спостерігалася у містах краю (табл. 4) [6]. До того ж на Катеринославщині цей показник перевищував середній по Україні понад 1,5 раза.

**Таблиця 4**

**Спустошливість пожеж у містах Південної України  
та загальноукраїнський показник (1860-1909 рр.)**

Губернії	1860-1864 рр.	1895-1899 рр.	1900-1904 рр.	1905-1909 рр.
Херсонська	1,3	1,0	0,9	0,9
Таврійська	1,1	0,7	1,6	1,6
Катеринославська	3,98	0,9	0,9	1,3
По регіону	2,1	0,86	1,13	0,86
По Україні	2,4	1,8	1,9	1,7

Складна ситуація з пожежною безпекою міст Південної України в 60-х рр. XIX ст., на думку автора, пояснюється тим, що інтенсивний розвиток промисловості та торгівлі, подорожчання земельних ділянок у містах різко збільшили скученість споруд. Роль професійних пожежних команд як можливого чинника, який міг би вплинути на зменшення цих негативних показників, була незначною. Адже навіть частина повітових міст у 60-х рр. XIX ст. ще не мала команд професійних вогнеборців. До цього додавалася нестача води при гасінні пожеж та фактична відсутність водопроводів.

У наступні п'ятиріччя у містах Південної України спостерігалася тенденція до зменшення спустошливості пожеж. Ці позитивні зрушенні, на наш погляд, стали результатом кращої організації пожежної справи у містах, росту професіона-

лізму та технічного оснащення пожежних команд, збільшення кількості вогнестійких будівель (подекуди в містах регіону на початку ХХ ст. навіть заборонялися спорудження приміщень із вогненебезпечних матеріалів) [7]. Загалом же спустошливість пожеж у містах Південної України була значно нижчою, ніж загальна по Україні.

Наступний показник – розмір втрат від пожежі (кількість дворів та будівель, знищених вогнем, і сума збитків), який знаходився у прямій залежності від кількості пожеж та їх спустошливості. Однак конкретні фактичні дані про суму збитків ми знаходимо лише щодо окремих років у офіційних документах того часу. Можна констатувати, що міста потерпали більше, ніж села. Особливо значною була кількість пожеж у Катеринославській та Херсонській губерніях (табл. 5) [8].

**Таблиця 5**  
**Кількість знищених пожежею дворів у містах і селях Південної України  
та загальноукраїнський показник (1860-1909 рр.)**

Губернії	1895-1899 рр.		1900-1904 рр.		1905-1909 рр.	
	У містах	У селях	У містах	У селях	У містах	У селях
Таврійська	416(13%)	2730(10%)	629(9%)	3050(11%)	693(23%)	3098(14%)
Херсонська	2311(69%)	18845 (68%)	6509(80%)	15112 (53%)	1372(44%)	8102(37%)
Катеринославська	604(18%)	6189(22%)	925(!!)	10230 (36%)	1028(№№ %)	10796; (%)
По регіону	3331 (43,4%)	27764 (29,9;)	8063 (59,6%)	28392 (22,7%)	3093 (34,2%)	21996 (14,9%)
По Україні	7667 (100%)	92848 (100%)	13535 (100%)	124940 (100%)	9038 (100%)	1467707 (100%)

Загалом відсоток знищених вогнем дворів у містах регіону протягом досліджуваного періоду носив нерівномірний характер. Якщо на 1895-1899 рр. він складав 43,4% від загального показника по Україні, то на початок ХХ ст. збільшився на 6,2%, а на 1905-1909 рр. цей показник у порівнянні з 90-ми рр. знизився на 28,5%.

Щодо загальної тенденції росту знищених пожежею дворів у губерніях краю, то першість з цього показника у 60-х рр. XIX ст. належала Катеринославській губернії (табл. 6) [9]. Найменші збитки, порівняно з іншими, мала Херсонська губернія.

**Таблиця 6**  
**Середня щорічна кількість дворів, які згоріли, на 1000 подвір'їв  
у губерніях України (60-ті рр. XIX ст.)**

Губернії	Кількість дворів	Губернії	Кількість дворів
<b>Правобережна Україна</b>		<b>Катеринославська Лівобережна Україна</b>	1,9
Київська	3,1	Чернігівська	
Подільська	3,2	Харківська	8,9
Волинська	5,3	Полтавська	2,7
<b>Південна Україна</b>		<b>У середньому по Україні</b>	2,4
Таврійська	1,6		3,24
Херсонська	1,0		

У подальші десятиліття кількість знищених пожежею дворів у населених пунктах Південної України продовжувала мати нерівномірний характер (табл. 7) [10]. Зокрема, на 1905-1909 рр.

цей показник у порівнянні з 90-ми рр. XIX ст. у Херсонській губернії зменшився на 30,2%, на Катеринославщині збільшився на 25,2%, в Таврійській губернії – на 5%.

**Таблиця 7**  
**Кількість знищених пожежею дворів у губерніях Південної України та загальноукраїнський показник (1895-1909 рр.)**

Губернії	1895-1899 рр.	1900-1904 рр.	1905-1909 рр.
Таврійська	3146 (10,1%)	3679(10,09%)	3791(15,1%)
Херсонська	21156(68,03%)	21621(59,3%)	9474(%)37,8
Катеринославська	6793(21,9%)	11155(30,6%)	11824(47,1%)
По регіону	31095(31,06%)	36455(26,4%)	25089(16,1%)
По Україні	100091(100%)	138196(100%)	155612100%)

Аналізуючи відсоток знищених вогнем дворів окрім по містах та селах Південної України, бачимо, що в середньому у містах краю показник знищених вогнем дворів складав 9,1%, а в селах становив 90,9%. Така ситуація була ви-

кликана тими обставинами, що міста регіону були краще забезпечені пожежними підрозділами, протипожежним обладнанням та водопостачанням (табл. 8) [11].

**Таблиця 8**

**Відсоток знищених вогнем дворів у містах і селах Південної України та загальноукраїнський показник (1860-1909 рр.)**

Роки	У містах регіону	У містах України	У селах регіону	У селах України
1860-1864	10,1	17,0	89,9	83,0
1865-1869	4,2	8,6	95,8	91,4
1895-1899	10,7	8,0	89,3	92,0
1900-1904	8,3	10,0	91,7	90,0
1905-1909	12,3	6,2	87,7	93,8

Проте аналіз середньої суми збитків, що виникала внаслідок однієї пожежі, дає підстави стверджувати, що за цим показником міста більше потерпали від пожеж, ніж села (табл. 9) [12]. Так, на 90-ті рр. середня сума збитків у містах краю перевищувала аналогічний показник у се-

лах в 1,3 раза. На початок ХХ ст. ця різниця зросла внаслідок великих пожеж, які охопили міста Катеринославської губернії. Зокрема, у 1905-1909 рр. цей показник у містах краю перевищував втрати сіл регіону у 1,5 раза.

**Таблиця 9**

**Сума збитків від пожеж у містах Південної України та загальноукраїнський показник (1895-1909 рр.) (в крб.)**

Губернії	1895-1899 рр.		1900-1904 рр.		1905-1909 рр.	
	Від однієї пожежі	Загальна	Від однієї пожежі	Загальна	Від однієї пожежі	Загальна
Таврійська	2378	1393657	4884	3531003	4039	3118050
Катеринославська	3423	7856258	2500	10363059	3251	6531659
Херсонська	3526	2503671	5481	5568750	6758	7350011
По регіону	9327	11753586	12865	19462812	14048	16999720
По Україні	3510	24775121	3091	33234456	3393	31835033

Найбільше збитків у містах Південної України припадало на Катеринославську губернію, економічний потенціал якої, а отже, й кількість підприємств, була більшою, ніж в інших губерніях. Разом із тим населені пункти Катеринославщини перевищували інші губернії краю за кількістю та густотою населення. На другому місці за збитковістю знаходилася Херсонська губернія, потім – Таврійська.

Підсумовуючи аналіз цього показника в сукупності по губерніях, бачимо, що впродовж 1895-1909 рр. перше місце посідала Катеринославська губернія (табл. 10) [13]. Якщо проаналізувати збитковість пожеж у цілому в губерніях краю, то цей показник розподілявся по п'ятиріччях більш-менш рівномірно, сягаючи максимальної відмітки у 1900-1904 рр. і мінімальної – впродовж 1895-1899 рр.

**Таблиця 10**

**Сума збитків від пожеж у губерніях Південної України та загальноукраїнський показник (1895-1909 рр.) (в крб.)**

Губернії	1895-1899 рр.		1900-1904 рр.		1905-1909 рр.	
	Від однієї пожежі	Загальна	Від однієї пожежі	Загальна	Від однієї пожежі	Загальна
Таврійська	944	3471757	1535	5889808	1385	5354647
Херсонська	1029	9881297	1007	12346771	1439	8786667
Катеринославська	1373	7434728	1261	11421276	1475	14272547
По регіону	3346	20787782	3803	29657855	4299	28413861
По Україні	1252	67294478	1466	104939145	1378	121806953

Порівнюючи відсоток загальної суми збитків у містах краю до відповідного показника в сільських населених пунктах, робимо висновок, що до початку ХХ ст. suma збитків у містах Південної України з кожним наступним п'ятиріччям постійно зростала з одночасним її зниженням у селах, проте з 1900 р. намітився зворотний процес щодо збільшення суми збитків у повітах та зниження її у містах. Цей процес став можливим завдяки росту професіоналізму пожежників, зменшенню часу на прибуття вогнеборців до місця загоряння, поступовому розширенню мережі добровільних пожежних товариств та дружин, у тому числі й об'єктових.

Для об'єктивної оцінки протипожежної діяльності місцевих органів влади доречно проаналізувати пожежі відповідно до причин їхнього виникнення. Статистичні дані про кількість пожеж у містах регіону у 1870-1909 рр. свідчать, що 2% з них виникали від блискавок, 18,1% – від несправності опалювальних пристрій, 23,8% – від необережного поводження з вогнем, 17,3% – припадало на підпалі [14]. Якщо в містах у 1905-1909 рр. кількість підпалів у порівнянні з попереднім п'ятиріччям зросла на 0,3%, то у селах Південної України збільшилася на 5,5%. Кількість пожеж, яка сталася з невідомих причин у містах краю, складала 38,8%, що було наслідком неефективної системи розслідування пожеж і відсутності фахівців подібної справи [15].

Порівнюючи причини пожеж у містах краю й загалом по Україні, можна констатувати, що 1,5% з них припадало в містах України на удари блискавок. Причини пожеж від несправності опалювальних пристрій у містах краю були мен-

шими, ніж загалом в Україні, де вони складали 20,9%. На пожежі від необережного поводження з вогнем доводилося в українських губерніях 24,2%. Пожежі з невідомих причин становили 40,3%. Натомість спостерігалися негативні тенденції із значно більшої кількості підпалів у містах регіону, які перевищували загальноукраїнський показник на 4,2%, що було наслідком кризових явищ в економіці регіону на початку ХХ ст. та революційних подій 1905-1907 рр. [16].

На перше півріччя (червень-листопад) у містах краю припадало більше половини пожеж – 55,1%, тоді як на друге півріччя (грудень-травень) – 44,9% (табл. 11) [17]. У селах Південної України ця різниця була ще разючішою, на літо-осінь – 59,2%, а на зиму-весну – 40,8%. Водночас і спустошливість пожеж та збитки від них літом і восени в містах та селах краю були значними. Так, у селах регіону на півріччя (червень-листопад) кількість знищених вогнем дворів складала 60,1%, а на грудень-травень – 39,9% (табл. 12) [18]. У містах цей показник становив на літо-осінь – 54,5%, а на зиму-весну – 45,5%.

Однією із причин великої спустошливості та кількості пожеж, які виникали у весняно-літній період, були особливості життя населення краю та метеорологічні умови. Землеробське населення Південної України весну й літо проводило здебільшого в полі, за межами поселень, де у цей період залишалися лише безпомічні старці та без належного догляду діти. Тому й необережне поводження з вогнем відігравало значну роль серед причин пожеж.

**Таблиця 11**

**Розподіл знищених вогнем дворів на пори року  
в населених пунктах Південної України впродовж 1895-1910 рр.**

Губернії	Роки	У містах				У селах			
		Зимою	Весною	Літом	Восени	Зимою	Весною	Літом	Восени
Херсонська	1895-1899	517	542	694	558	1447	8029	5379	3960
	1900-1904	922	1662	2152	1773	1248	5104	5500	3260
	1905-1909	310	343	348	371	734	2306	2946	2116
	1910	37	42	73	52	85	243	221	181
	За 15 років	1749	2547	3194	2702	3459	15439	13825	9336
Таврійська	1895-1899	113	73	115	115	313	687	1052	678
	1900-1904	155	112	177	185	334	792	1132	792
	1905-1909	198	147	188	160	464	746	1172	716
	1910	43	27	16	37	86	106	195	127
	За 15 років	466	332	480	460	1111	2225	3356	2186
Катеринославська	1895-1899	157	162	144	141	823	1917	1907	1542
	1900-1904	222	244	283	223	1425	3213	3322	2270
	1905-1909	255	189	305	279	1332	3199	3872	2393
	1910	57	42	54	49	244	484	554	462
	За 15 років	634	559	735	629	3580	8329	9101	6205

Найбільш вогненебезпечними серед місяців традиційно були серпень та вересень. Причини крилися в тому, що саме в цей період проходив обмолот хліба і привіз снопів до садиб. Відтак у цю пору року не лише подвір'я, але й вулиці були вкриті соломою, яка часто-густо ставала причиною швидкого поширення вогню від однієї будівлі до іншої.

Збитки від пожеж на півріччя (червень-листопад) у селах Південної України складали 61,9% від загальної суми, а на грудень-травень – 38,1%. У містах цей показник становив відповідно на літо-осінь – 51,8%, а на зиму-весну – 48,2%.

**Таблиця 12**

**Розподіл знищених вогнем дворів на пори року  
в містах Південної України впродовж 1895-1910 рр.**

Губернії	Роки	У містах			
		Зимою	Весною	Літом	Восени
Херсонська	1895-1899	1994	8571	6073	4518
	1900-1904	2170	6766	7652	5033
	1905-1909	1044	2649	3294	2487
	1910	122	285	294	233
	За 15 років	5208	17986	17313	12038
Таврійська	1895-1899	426	760	1167	793
	1900-1904	489	904	1309	977
	1905-1909	662	893	1360	876
	1910	129	133	211	164
	За 15 років	1577	2557	3836	2646
Катеринославська	1895-1899	980	2079	2051	1683
	1900-1904	1647	3421	3608	2479
	1905-1909	1587	3388	4177	2672
	1910	301	526	608	511
	За 15 років	4214	8888	9836	6834
Всього по регіону		10999	29431	30691	21518

Таким чином, серед губерній Південної України найбільше пожеж виникало на Херсонщині, що було пов'язано з більшою кількістю населення, яке проживало на цій території. Серед загальної кількості пожеж 9/10 припадало на сільську місцевість. Хоча щорічно кількість пожеж у губерніях краю зростала, проте у порівнянні з 60-ми рр. XIX ст., на початку XX ст. цей

показник у губерніях Південної України зменшився в середньому на 10%. Це було пов'язано, з одного боку, з бурхливим розвитком у пореформений період промислових регіонів Лівобережжя, де відсоток пожеж за цей же період, навпаки, зрос, а з іншого – з протилежною діяльністю органів міського самоврядування в регіоні.

## Література

1. Глебова И.Н. Испытание огнем: Очерк истории Харьковской пожарной охраны. – Харьков: Пропор, 1991.; Смирнов Г.В. Историческая хроника пожарной охраны Луганска. – Луганск, 1996; Полтавов О.І. та ін. Історія пожежної охорони Кіровоградщини (1841-1997) – Дніпропетровськ: Дніпропетровська книжкова друкарня, 1998; Нехаев В.С., Серцов М.А. Отгнеборцы Запорожья: Очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области – Запорожье, 1997; Сумцова А.С. В борьбе с огнем: Записки харьковского пожарного. – Харьков: Пропор, 1998; Островский Б., Марченко Л. Отгнеборцы – К.: ТОВ “Росток”, 1996; Томиленко А.Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку ХХ ст.: Автограф. дис. ... канд. іст. наук (07.00.01) / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000.
2. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК), ф. 442, оп. 628, спр. 528, арк. 59-60; Там само, оп. 55, спр. 446, арк. 6-7, 38, 72-73; Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – СПб.: Издание Статистического комитета МВД, 1912. – С. 16-17, 26-27.
3. Державний архів Миколаївської області, ф. 691, оп. 1, спр. 17, арк. 17.
4. Таблиця розрахована автором на основі даних таблиці 1.
5. Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет. – С. 16-17.
6. Таблиця розрахована автором на основі даних таблиць 1 та 5.
7. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 326, арк. 118.
8. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 628, спр. 528, арк. 59-60; Там само, оп. 626, спр. 277, арк. 30; Там само, оп. 55, спр. 446, арк. 72-73; Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – СПб.: Издание Статистического комитета МВД, 1912. – С. 16-17, 26-27, 32-33.
9. Сведения о пожарах в России за 1860-1869 годы // Статистический вестник Российской империи. – СПб.: Тип. Замысловского, 1872. – Вып. 5. – С. 6-7, 12-13, 22-23.
10. Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет. – С. 32-33, 62-95; Статистические сведения о пожарах в России за 1860-1864 годы. – СПб.: Тип. ЦСК МВД, 1865. – С. 42-55.
11. Таблиця розрахована автором на основі даних таблиць 7.
12. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 628, спр. 528, арк. 59-60; Там само, оп. 626, спр. 277, арк. 30; Там само, оп. 56, спр. 330, арк. 8, 12, 28; Там само, оп. 55, спр. 446, арк. 72-73.
13. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 626, спр. 277, арк. 30; Там само, оп. 56, спр. 330, арк. 8, 12, 28; Там само, оп. 55, спр. 446, арк. 72-73; Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – С. 42-55, 102-104, 274-275.
14. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 628, спр. 528, арк. 59-60; Там само, оп. 626, спр. 277, арк. 42; Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – СПб.: Издание Статистического комитета МВД, 1912. – С. 42-55, 102-104, 274-275.
15. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 326, арк. 118.
16. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 446, арк. 38; Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – СПб.: Издание Статистического комитета МВД, 1912. – С. 42-55, 102-104, 274-275; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 392, арк. 18.
17. Складено автором за відомостями: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 628, спр. 528, арк. 59-60; Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – СПб.: Издание Статистического комитета МВД, 1912. – С. 16-17, 32-33, 62-63.
18. Складено автором за відомостями: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 628, спр. 528, арк. 59-60; Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – СПб.: Издание Статистического комитета МВД, 1912. – С. 16-17, 32-33, 62-63.

*Надійшла до редколегії 20.11.2003 р.*